

INTERPRETACIÓ
POLIORCÈTICA DE LES
REFORMES DEL SEGLE XIV
AL CASTELL DE
MONTSORIU

GEMMA FONT
JOAQUIM MATEU
SANDRA PUJADAS

Museu Etnològic del Montseny

Els resultats de les darreres campanyes d'excavacions arqueològiques dirigides pel Museu Etnològic del Montseny (Arbúcies) al castell de Montsoriu (Arbúcies – Sant Feliu de Buixalleu) han permès interpretar l'evolució de la complexa arquitectura castral de Montsoriu.

A grans trets, cal entendre Montsoriu com el resultat d'una planificació arquitectònica adaptada en cada etapa històrica a les necessitats defensives del moment. En aquest sentit, la superposició de tres tipus de castell (roquer, romànic i gòtic de pati central) en un mateix jaciment ens permet analitzar la transformació arquitectònica de Montsoriu al llarg dels segles medievals, i al mateix temps entreveure l'adaptabilitat de la fortalesa als nous temps, amb noves solucions per combatre l'armament de cada període històric, fins al moment de l'abandonament com a enclavament militar estable a partir del segle xv.

El castell de Montsoriu, considerat un castell de mota, o de mont, és una fortalesa aïllada que basa la seva defensa, en primer lloc, en l'elevació de la muntanya on es troba situada (635 metres s.n.m.) i, en segon lloc, en la dificultat d'accés. No obstant això, calia fortificar-se i defensar-se per mitjà d'elements arquitectònics dels possibles enemics i dels seus armaments o, si més no, preveure amb antelació la defensa militar d'aquesta fortificació, que durant segles fou el cap i casal dels vescomtes de Girona-Cabrera.

En aquest context, ja el segle xiv, l'armament i els sistemes de guerra i setge de castells eren de gran complexitat. Els ginys de guerra per escalar i esfondrar muralles i per llançar projectils, entre altres, s'havien perfeccionat notablement. No ens ha d'estranyar, doncs, que Montsoriu fos reformat arquitectònicament a mitjans d'aquesta centúria pel poderós Bernat II de Cabrera (capità general, privat del rei Pere III i tutor de l'infant Joan, futur rei Joan), per tal que les seves estructures defensives s'adequessin al poder del vescomtat i a les noves modalitats de setge i presa de castells.

Així, el 1347 Bernat II mana als homes del terme del castell esmerçar tres anys en obres:

[...] Els homes dels dits lochs sien tinguts en los dits III anys presents (n)e son de tayllar e de portar lenya a I forn de calç [...] e quel forn sie de MM corteres o ha II quiscun consam sie

de M corteres e que desò ne sien tenguts de fer altres messions ne altra cosa per aquesta raó. E si ben aquesta calç nos met en obres de fortaleza del castell [...].¹

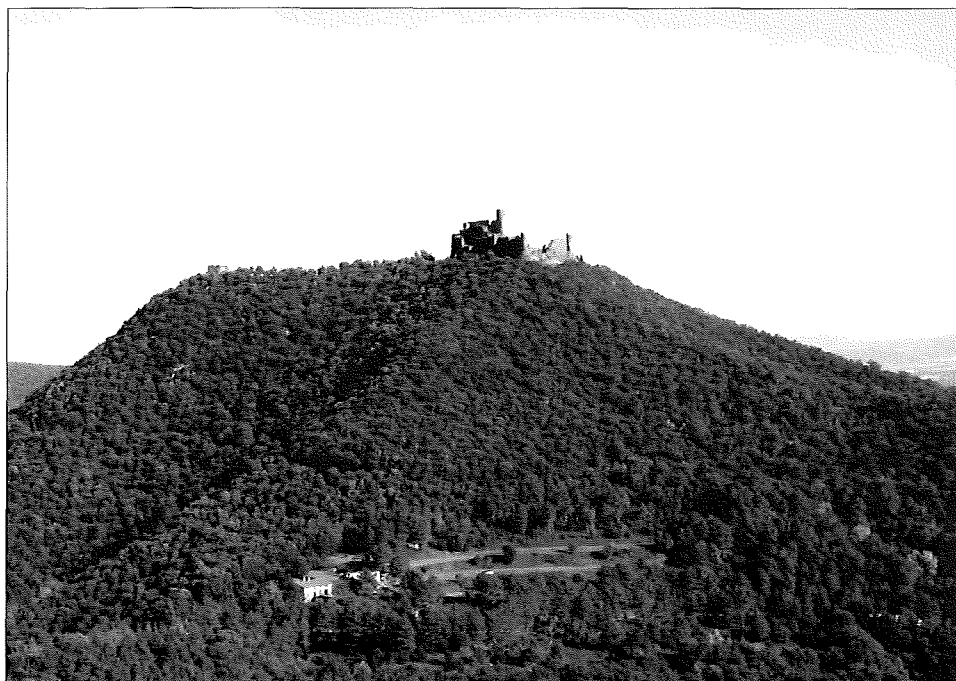
L'experiència militar de Bernat II, dit *El Jove*, en nombroses campanyes en les guerres dels dos Peres a Castella, en l'ocupació de l'Alguer i en altres setges a castells, ciutats, ports i viles d'arreu de la Península i del Mediterrani, havia de representar-se forçosament en el nou disseny de la fortaleza de Montsoriu, promogut per ell mateix a l'entorn dels anys 1347-1350, dins el context històric del regnat de Pere III, qui a causa de les guerres contra Castella havia obligat a fortificar ciutats i pobles arreu de Catalunya.

Així doncs, el vell castell romànic de gran amplitud, que abastava més de 600 metres de perímetre emmurallat al damunt del turó, és reformat i redissenyat defensivament. Els antics passos de ronda inferiors i les muralles baixes del segon recinte són en part desballestats prop de l'any 1347, i al seu damunt s'aixeca la nova fortificació gòtica, caracteritzada per una readaptació de l'espai defensiu.

La intenció de la remodelació arquitectònica del segle XIV no és altra que donar prioritat al reforçament del nucli central de la fortaleza (pati d'armes i sobretot recinte sobirà) i prescindir de l'espai exterior del poblat, situat en la centúria anterior entre el castell i la torre albarrana de les Bruixes, al centre del turó. En el nou model de castell gòtic s'observa una clara voluntat de reclosament arquitectònic, en què l'enginyeria militar donava prioritat a la compartimentació (en recintes concèntrics) dels àmbits defensius. El disseny dels tres recintes que formen el conjunt de la fortificació està concebut de tal manera que si un recinte era pres la resta del castell es pogués aïllar del sector inferior i donar protecció als defensors, sense que per l'obertura d'una escletxa en una muralla s'hagués de rendir tot el castell.

En la segona meitat del segle XIV, el recinte del pati d'armes que és considerat l'espai noble o palau residencial dels Cabrera es perfila com un gran clos emmurallat, amb torres d'angle (construïdes a finals del segle XII) unides per cortines de murs altíssims. Atacar un castell escalant-ne els murs era un sistema habitual; per aquest motiu, a Montsoriu, a mitjan segle XIV es doblen i s'aixequen les muralles dels dos recintes superiors del castell fins arribar a alçades de més de 13 metres. Era improbable que els atacants poguessin obtenir a peu del castell escales de les dimensions de les muralles del castell, encara més si hi sumem la dificultat afegida de l'alçada de l'escarpa o talús de la part baixa de la muralla (de més de 5 metres en alguns trams).

Per sobre dels alts murs, es va construir el pas o camí de ronda (o adarb en alguns sectors) que, protegit pels merlets, constituïa la defensa de les muralles i la comunicació d'una banda a l'altra de la fortaleza.

Castell de Montsoriu

Pel que fa a elements militars defensius, en el sector del pati d'armes destaca l'adarb del sector del cos de guàrdia, format per un terrat construït en *opus signinum* de gran robustesa que cobria una sala noble amb arcuació gòtica de creueria. Des del pas de ronda superior de l'adarb del pati d'armes es permetia el pas, seguint la línia de la muralla, fins al terrat o adarb del recinte sobirà; d'aquesta manera s'unien de forma aèria els espais defensius militars de més altura del castell.

El recinte sobirà es troba situat a la part més enlairada del turó i constituïa l'element de fortificació més inexpugnable i irreductible del conjunt. Com a elements clau, en destaquen la torre mestra de més de 16 metres d'alçada i el terrat o adarb del recinte sobirà, caracteritzat per la forma poligonal; és una de les primeres representacions arquitectòniques dels castells medievals catalans que utilitza aquesta estratègia militar. L'estructura poligonal facilitava la sortida vertical de la muralla i reduïa i evitava els angles morts, la qual cosa millorava la visualització dels assaltants. Es tracta de la primera forma de prebaluard present en els castells del Montseny, datat a mitjan segle XIV.

Un altre sistema de defensa aplicat a Montsoriu durant el segle XIV fou el d'allunyar dels atacs el nucli central del castell (pati d'armes, palau i recinte

*Fossat nord i adarb
del recinte sobirà*

sobirà), mitjançant la construcció d'un tercer recinte inferior circumdant o albacar (recinte jussà) i també d'un poderós fossat (sector nord), que dificultaven l'eficàcia de les armes de llançament simple dels enemics (ballestes i trabuquets). La construcció d'aquest recinte defensiu, a més, impedia a l'enemic l'excavació de mines o caves a la base dels murs.

L'albacar aportava també una línia de defensa exterior al mur frontal del sector est del pati d'armes, i va permetre la construcció dels talussos i el terraplenament i anivellament de la part inferior de les muralles del pati d'armes, estratègia recomanada pel mateix Francesc Eiximenis. L'albacar estava defensat per quatre torres rectangulars i coronat, segurament, per un pas de ronda superior que envolta una gran esplanada sense divisions internes.

La funció d'aquest recinte inferior, a més de la militar, era la d'espai de refugi. Així ho testifica l'afranquiment que feren Bernat II i el seu fill, el comte d'Osona, als habitants de la parròquia de Breda:

[...] desslliurant-los de pagues, obres manuals, cavalcades i contribucions fets al vescomtat de Cabrera, sota el pacte que hagin d'anar sempre que els vescomtes ho considerin convenient a defensar tot el vescomtat de Cabrera, que facin guaita i guardia al castell de Montsoriu, que participin en les obres d'enfortiment, contribueixin en el pagament de dites obres i que en temps de guerra entrin i hagin d'entrar al dit castell i allí introdueixen i reservin tots els seus bens mobles i sermons [...].²

El recinte jussà es troba situat al sector est del castell, una façana oberta a la vall de Breda i punt de confluència del camí carener que accedia al castell des de la plana. La construcció d'aquest recinte permetia defensar també l'obertura del portal del castell. El punt més dèbil d'un castell és la porta, per la qual cosa en aquest sector conflueixen una gran quantitat d'elements defensius.

En el castell del segle XIV la porta principal es troba situada entre dues grans torres bessones, i està dotada d'un matacà superior i espitlleres a ambdós costats. Situat damunt de la porta, el matacà s'utilitzava també de bústia per apagar focs, atès que un dels sistemes més habituals per fer caure les portes de fusta era calar-hi foc.

Per altra banda, si estudiem detingudament les restes arquitectòniques de la porta és possible veure-hi uns forats travessers als laterals interiors, forats on es col·locaven les fustes travesseres (*alamuds*) que tancaven i barraven el portal des de l'interior, per reforçar la porta contra els impactes externs.

El portal principal del castell es troba situat de forma oposada a la portella d'entrada del recinte jussà; d'aquesta manera s'evitava que una gran massa de soldats enemics pogués entrar amb un ariet o altre giny per fer-la caure de forma directa. Més modernament, en època d'armament pirolàstic el fet que les dues portes no estiguessin alineades dificultava o simplement impedia l'eficàcia del tir d'artilleria.

El camí fortificat que condueix des del portell d'entrada situat al recinte jussà fins a la barbacana, i d'aquí fins al portal del recinte del pati d'armes (o palau), era un camí estret i difícil, que ressegueix el pendent pronunciat i que, a més, en arribar al capdamunt del pendent forma un angle que trenca bruscament a mà esquerra. Si considerem també que el camí no ofereix gaire espai entre el talús i la muralla superior i el mur inferior, entendrem el grau de dificultat per accedir-hi.

També cal assenyalar la dificultat que significava la construcció d'un camí tan estret en cas que els enemics es proposessin entrar-hi un ariet o trabuquet, perquè aquest no podria ser de grans dimensions (i per tant perdria part de la seva utilitat). Realment és impossible pujar un giny de guerra d'aquelles característiques per aquest camí fortificat, tot sobrepassant una avantporta i una escalinata de traçat irregular.

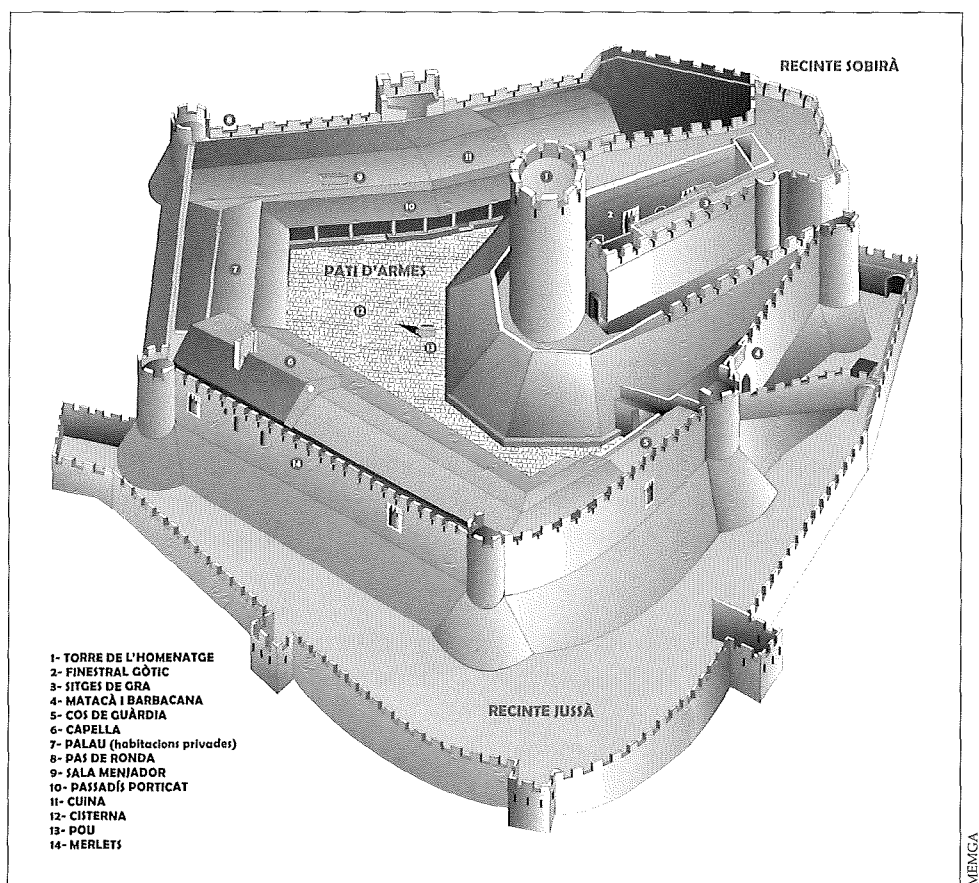
A Montsoriu, el segle XIV, la defensa del sector d'entrada al pati i als recintes superiors incorporava, a més del camí fortificat, una barbacana situada davant el portal d'entrada al castell. La barbacana és una obra de fortificació avançada que controla el camí d'accés a la porta que defensa. Es tracta d'un element defensiu documentat posteriorment en castells renaixentistes, tal com es pot veure en la següent cita, on Pere de Portugal mana la construcció d'una barbacana a la vila de Cervera l'any 1464:

[...] volem se faça una barbacana davant la porta de la vila que mira al Capcorral, junta ben pegada a la muralla, tant que un cavall se puxa contornar e girar be dedins, la qual a la porta de la muralla desviada .xij. o .xv. passes se faran dues torretes redones buydes dedins, ab bombarderes [...]³

Però a més de la barbacana, al castell construïren una avantporta, formada per un mur baix que s'uneix a la muralla principal del recinte jussà, i estreny i protegeix el portal des de l'exterior. En l'excavació de l'any 2008 es va documentar la presència d'una escalinata de marbre que permetia salvar el desnivell del turó i accedir a través de la barbacana fins al portal del castell.

Tot plegat, doncs, ens permet entreveure l'enginyós i complex sistema de defensa d'aquest espai intermedi del castell, punt de confluència dels dos recintes inferiors i zona d'accés al portal d'entrada al pati d'armes. Es tracta de l'espai arquitectònic més ben traçat i planejat, defensivament parlant, de tot el castell i hi conflueixen tots els elements característics de la poliorcètica medieval. La reforma practicada per Bernat II a la fortalesa de Montsoriu va transformar el castell en un dels millors exemples de l'arquitectura militar del segle XIV, i va convertir Montsoriu en el paradigma de l'aplicació de les tècniques defensives més modernes de l'època (recintes concèntrics, torre albarra, adarbs, albacars, barbacanes, matabans i lladroneres, entre altres) que configuren el disseny defensiu de la fortalesa tot just al tombant de l'any 1350.

Històricament, podem relacionar la posada en pràctica d'aquests sistemes defensius de Montsoriu amb l'episodi històric dels setges del castell efectuats entre els anys 1367 i 1368 per l'host de Pere III. El castell i els seus homes resistiren aquest setge durant més de dos anys, en diversos intervals de temps.

Castell de Montsoriu, recreació de l'arquitectura del segle XIV

Arran de la mort a Saragossa de Bernat II, acusat de traïció el 1364, i deslliurat Bernat III, comte d'Osona i hereu del vescomtat, del seu captiveri a Sevilla el 1366, aquest darrer es refugià durant breu temps a Montsoriu, des d'on alçà els seus estats i castells en contra del rei. Berenguer de Malla, que regia els vescomtats de Cabrera i Bas com a procurador general del comte d'Osona, va posar en estat de defensa els castells de Montsoriu, Argimont i Castelló de Bas.

Les operacions militars previstes pel rei per sufocar la revolta s'iniciaren el mes de març de 1367, quan en una missiva Pere III mana al vescomte de Castellbó que marxi amb 100 homes a cavall en direcció a Hostalric, on s'ha de reunir amb les hosts de Barcelona.⁴

Lo Rey - Vescomte. Nos sabento quel Comte Dosona es en Montsoriu e corre lo veçcomtat et va per tot a sa guisa, et és quels homens proveïhit que vos an tots los C homens a cavall

que tenits en Rosselló, vos en vingats tan tost a Hostalrich. E que aiximateix hi vinga mossèn Berenguer de Abella ab les hosts de Barchinona e de Cathalunya.

El vescomtat era en aquell temps un territori muntanyós de difícil penetració i més difícil combat, farcit de petits castells i talaies que garantien la defensa de valls i territoris castrals. Els enllaços visuals entre les fortificacions del sector llevantí del vescomtat afavorien els resistents contra el rei. Així, el 13 d'abril de 1367 el rei escrivia a Berenguer d'Abella que es feien senyals entre les fortaleses del vescomtat, i acabava ordenant al dit Abella que prengué les potestats dels dits castells:

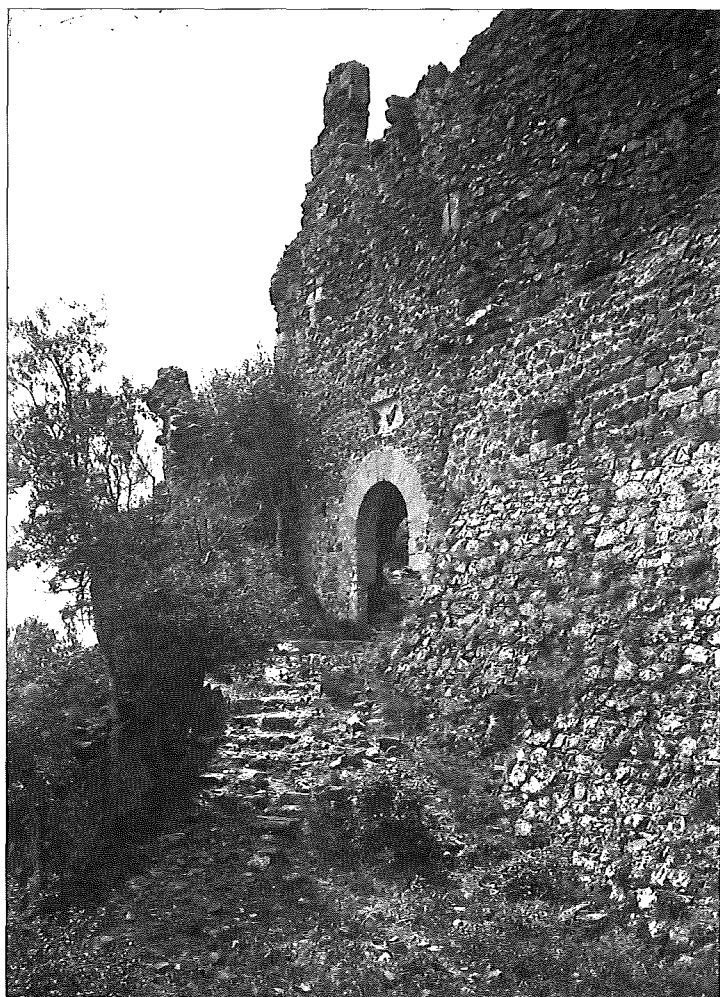
Havem sabut que dels castells e fortaleses del noble en P. de Malany se han fets es fan de nit faions o senyals als castells de Montsoriu e d'Argimon, e a aquells qui per ell tenen los dits castells.

La reducció de la revolta dels Cabrera per part de la monarquia fou una acció lenta que suposà la presa, una per una, de totes les fortaleses més significatives que s'havien aixecat contra el rei. Així, l'estiu de 1367 l'infant Joan, amb el senescal⁵ Bernat de So, reduïa els rebels de la ciutat de Vic i tot seguit, després de fer seu el territori d'Osona i el Cabrerès, s'encaminava a posar setge als castells d'Argimont i de Castelló de Bas, que finalment foren ambdós enderrocats. Tan sols hi havia dempeus la rebel·lia del castell de Montsoriu, defensat eficaçment per Berenguer de Malla.

Passat l'hivern del 1367, les operacions es reprengueren la primavera de l'any següent. El 4 de maig de 1368, el castell de Montsoriu continua en mans dels rebels, com es diu en una carta del rei Pere III dirigida al lloctinent del governador general de Catalunya, en la qual se li diu que al castell de Montsoriu hi ha persones estranyes que en ofensa de la seva reial majestat tenen ocupat el castell i en surten i retornen, perpetrant morts, lladronicis i altres maldats, per la qual cosa els caminants no poden transitar per aquest territori, i creu oportú que surti una host de Barcelona en virtut del procés de Pau i Treva i del Sometent.⁶

En la mateixa carta el rei diu: «per aquesta raó ens proposem atacar i prendre dit castell per execució de justícia, on diem i manem expressament que convoqueu i feu sortir les hosts de la ciutat i vegueria de Barcelona per 4 mesos». Es va enviar aquesta carta als veguers de Lleida, Camprodon, Ripoll, Rosselló, Vallespir, Puigcerdà, Cerdanya, Cervera, Vilafranca del Penedès, Girona i Besalú, Tarragona, Montblanc, Bages i Tortosa, com també al governador de Catalunya i al batlle de Figueres i Manresa.⁷

*Porta d'entrada
al pati d'armes
(1914)*

MANEL CUYÀS. PROCEDÈNCIA: ARXIU DIPUTACIÓ DE BARCELONA

Aprofitant una treva en la guerra amb Castella, el rei Pere decidí anar en contra de Montsoriu i en va reprendre el setge. El 22 de maig el rei escrivia als governadors dels comtats de Rosselló i Cerdanya que de cada 20 focs hi fos 1 home a l'exèrcit, que es reuniria a Hostalric i allà esperaria el rei per assetjar el castell sota la direcció del senescal de Catalunya. L'exèrcit estaria format per 1.200 homes que el rei volia retenir per quatre mesos de setge.⁸

A les hosts d'arreu dels llocs reials, s'afegien els serveis forçats dels homes dels termes dels castells de Montpalau, Montclús, Sant Iscle de Vidreres, Anglès i la Vall d'Osor, obligats a lluitar contra la seva senyoria natural. En aquesta acció, les hosts reials arribaren a fer ús de ginyes de guerra.⁹ Malgrat tot, les defenses del castell i la dificultat d'accés a la fortificació degueren impedir la presa de Montsoriu, perquè un mes després, el dia 23 de

juny de 1368, pocs progressos havia fet l'exèrcit assetjador, atès que el rei ordena al veguer de Tortosa que els homes allistats continuïn a l'host.¹⁰

De fet, els assetjats, ajudats per la pagesia de l'entorn, no tan sols tenien virtualles de sobres (emmagatzemades en sitges, rebosts, cuines i tinell) i, cosa que era més important, aigua emmagatzemada a la gran cisterna del castell (amb una capacitat de més de 250.000 litres), sinó que arribaren a vendre caps de bestiar als mateixos assetjants més desproveïts, fet que provocà la indignació i la ira del rei.

L'ajut de la gent de la contrada queda manifest quan el rector d'Arbúcies, Vidal de Clos, és acusat d'afavorir els rebels del castell de Montsoriu, i jura al bisbe de Girona, en mà del notari Vicenç Carbonell, que no els socorrerà més.¹¹

El setge, amb els seus alts i baixos, i alguna vegada amb presència del mateix rei Pere, durava encara la tardor d'aquell any 1368.¹² Sabem de l'estada del rei Pere III a Montsoriu per la signatura del monarca en una missiva a favor de Bartomeu Jançana (Gensana), donat de la capella de Santa Fe de Montseny, que atorgava a la seva esposa i al seu bestiar guiatge o salconduit. La carta del rei Pere III consta com a «dada en lo setge de Muntsoriu, en la Bastida de Fitor, a 17 dies del mes de setembre de l'any de la Nativitat del Nostre Senyor M.CCC.LX.VIII».¹³

Altres missives del rei Pere III al veguer, al batlle i als prohoms de la ciutat de Girona també esmenten la duresa del setge de Montsoriu; hi demana que siguin enviats més servents al setge.¹⁴

En Pere, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, et cetera, als feels nostres los jurats e prohoms de la ciutat de Gerona, salut e gràcia. Sapiats que Nós aquells servents que.ls lochs nostres tenien e devien tenir en lo setge de Montsoriu havem ara reduïts a menor nombre, en la qual reducció ne toquen ara a vosaltres ab Sant Feliu de Guíxols e ab los homens dels ciutadans e de l'Espital Nou e de la batllia de Gerona quaranta e dos servents, però que sien bé complidament pagats de mes en mes [...] Dada en Barchelona, sots nostre constrasegell primer dia de noembre en l'any de la nativitat de Nostre Senyor M CCC LX VIII

Pel que fa al comte d'Osona, aquest va trobar la mort en el setge de Tordehumos, prop de Valladolid, el mes d'octubre de 1368. A partir d'aquests moments el fets es precipiten i, el 6 d'octubre de 1368, el rei remet al senescal Bernat de So les bases per a una possible capitulació del castell de Montsoriu, segons les quals se sotmetria a plet l'expropiació dels béns dels

MENGA

Vista aèria de l'espai intermedi de la barbacana

fills del comte d'Osona i, entretant, el castell de Montsoriu seria posat en *seqüestre* (segrest), sota el comandament de Berenguer de Malla, és a dir, del mateix cavaller que l'ocupava i dirigia la rebel·lió en nom de la casa de Cabrera.¹⁵

Finalment, a les darreries de novembre de 1368, els assetjats oferiren, per mitjà del comte de Foix (oncle de la comtessa d'Osona), vuit capítols que tot seguit foren acceptats –bé que amb alguna esmena– pel rei Pere, sota el formulari *Plau al senyor rey*. A conseqüència d'aquesta capitulació, foren alliberats de la presó de Girona tots els valedors de la casa de Cabrera presos en la revolta. També els menors Ponç i Constança de Cabrera sortiren de l'empresonament de Perpinyà i foren posats sota la cura de la seva àvia Timbors, a la qual també li era llevat el confinament i es permetia retornar a la senyoria de Montclús.¹⁶

El 1372 es restitueix en la figura de Bernardí IV de Cabrera, baró de Montclús i comte de Mòdica (1372-1423) (m. 1427), nét de Bernat II, els béns confiscats als Cabrera: el castell de Montsoriu, el lloc d'Hostalric i tot el vescomtat de Cabrera, amb l'honor de Roda i Cabrerès a Osona, amb totes les viles i castells que Bernat II de Cabrera havia donat al seu fill el comte d'Osona (Bernat III) en contemplació del seu matrimoni, així com el castell d'Anglès i els castells i les valls i parròquies de Torelló, Voltregà, Cabrera, Sau

i Osor i tot el comtat d'Osona, amb excepció de la ciutat de Vic. El 1381 el rei Pere III restitueix a Bernardí el vescomtat de Bas.

La revolta del vescomtat i el setge del castell marcaren un fort contrapunt en la història de la nissaga Cabrera i la seva vinculació amb les terres catalanes. El setge, que havia durat, en intervals, gairebé dos anys, suposà un desgast econòmic i patrimonial pels Cabrera. Aquest fet, sumat a la mort prematura de l'hereu, el comte d'Osona, estroncà els plans per a la revisió de la sentència de Bernat II i la recuperació del patrimoni confiscat pel rei, que no fou retornat a la casa vescomtal fins quatre anys més tard, en la figura de Bernat IV de Cabrera, comte de Mòdica.

En el darrer quart del segle XIV, el distanciament de la família es fa més palès: giren els ulls vers el comtat de Mòdica, on establiren la residència definitiva a partir dels inicis del 1400. A partir d'aquest moment, el castell de Montsoriu, centre del patrimoni familiar de la nissaga vescomtal des de l'any 1000, cap i casal dels Girona-Cabrera, residència familiar i enclavament militar de primer ordre en els segles medievals, quedà relegat al paper de fortalesa de segon terme, guaita i refugi de les terres interiors del vescomtat.

NOTES

1. AHH ADM núm. 3404.
2. J. COLL, *El castell de Montsoriu*, Aj. Breda, 1994, pàg. 99-100.
3. Lletre de Pere de Portugal al capità de la vila de Cervera. Igualada, 23 de febrer de 1464. Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, *Vocabulari de la llengua catalana medieval*, IEC, 2004
4. F. CARRERAS, *Notes històriques de Sant Hilari ÇaCAlm*, 1911. Document procedent de ACA, reg 1217, foli 167.
5. Al senescal li corresponia l'ofici de majordom reial, encarregat d'administrar la justícia a tot el regne. Qui exercia aquest càrrec manava l'avantguarda de l'exèrcit del rei en tots els fets d'armes que tenien lloc dins del Principat. El senescal era el cabdill dels exèrcits de terra, sempre sota les ordres del monarca.
6. V. COMA, *Los Vizcondes de Cabrera...* 1968, pàg. 114.
7. COROLEU, *Los fueros de Catalunya...*, pàg. 100-102.
8. ACA Reg 1499, fol. 101-113.
9. J. M. PONS, *Orígens de la Batllia d'Arenys*, pàg. 74-75.
10. COROLEU, *Los fueros de Catalunya...*, pàg. 100
11. ADG: Notaria Notularum 1329-1508, Llibre G-50, full f 77rv.
12. J. M. PONS, *Orígens de la Batllia d'Arenys*, pàg. 75.
13. Arxiu de la Vegueria de Vic. Processos Civils 4rt. 1368. Publicat per A. Pladevall en *Monografies del Montseny*, 5, pàg. 134.

- 14.M. J. ARNALL, *Les lletres reials a la ciutat de Girona*, 2 vol. Fundació Noguera 2000.
Doc. núm. 300, 302, 303.
15. J. M. PONS, *Orígens de la Batllia d'Arenys*, pàg. 75
16. J. M. PONS, *Orígens de la Batllia d'Arenys*, pàg. 76

BIBLIOGRAFIA

- M. J. ARNALL, *Les lletres reials a la ciutat de Girona*, 2 vol. Fundació Noguera 2000.
- F. CARRERAS, *Notes històriques de Sant Hilari ÇaCAlm*, 1911.
- J. COLL, *El castell de Montsoriu*, Aj. Breda, 1994.
- V. COMA, *Los Vizcondes de Cabrera: condes soberanos de Urgel, condes de Mòdica y Osona, Vizcondes de Gerona, Bas, Áger y Montsoriu*. Barcelona, 1968.
- J. COROLEU, *Los fueros de Cataluña: descripción comentada de la constitucion histórica del principado*. Administración San Pablo, ed.
- G. FONT; J. MATEU; S. PUJADAS; J. TURA, «Síntesi històrica del castell de Montsoriu». *Monografies del Montseny*, 23. Amics del Montseny, Viladrau, 2008.
- G. FONT; J. M. LLORENS; J. MATEU; S. PUJADAS; J. TURA, «El Castell de Montsoriu (Arbúcies - Sant Feliu de Buixalleu, la Selva). Arqueologia i història d'un gran castell feudal». *Tribuna d'Arqueologia*, 2007. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Barcelona, 2008.
- L. MONREAL, *Els castells medievals de Catalunya*. Ariel, Barcelona, 1955.
- L. MONREAL, *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, discurs llegit el 31 de gener de 1971 a la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona.
- A. PLADEVALL, *El comtat d'Osona a mig segle XIV*. Barcelona, 1972,
- J. M. PONS, *Orígens de la Batllia d'Arenys*. Ajuntament d'Arenys de Mar, 2005.